

ՎԱԼԵՐԻ ԽԱԶԱՏՐԾԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՀԱՐՑԸ

Ինչպես վկայում են շումերական, քեթական և խեթական գրավոր աղբյուրները, մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում Հայկական լեռնաշխարհում և Միջագետքում կազմավորվել են քաղաք-պետություններ: Այդպես էին Միջագետքում պատմական ասպարեզ մտել Շումերի և ապա Աքքադի թագավորությունները:

Նույն ձևով մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ քառորդում խեթական թագավորությունն է ձևավորվել կենտրոնական Փոքր Ասիայում:

Կարծում ենք այդ գործընթացն արագացել է որոշ երկրներում նաև հարևան ցեղերի հարձակումների հետևանքով: Դա պատճառ է դարձել որպեսզի քաղաք-պետություններն ինքնապաշտպանությունն ապահովելու կամովին միավորվեն ու ստեղծեն պետություն:

Խեթական սեպագիր աղբյուրն են առաջին անգամ մ.թ.ա. XV դ. վերջին վկայում են Ճորոխի ավազանում պատմական ասպարեզ մտած Հայասա պետական կազմավորման մասին, որոնք աստիճանաբար իր կազմի մեջ է ընդգրկում վերին Եփրատի և Արածանիի ավազանների գավառներն ու նահանգները: Դա, կարծում ենք, տեղի է ունեցել կամովին, քանի որ խիստ կարիք է զգացվել երկիրը պաշտպանել արտաքին թշնամիներից:

Խեթական թագավոր Արնուվանդաս III-ը (մ.թ.ա. XIII դ. վերջին քառորդ) մի դաշնագիր է կնքել Դուկամա քաղաքի (Ազի երկիր՝ Ճորոխի ավազան) առաջնորդ Ախիայի հետ:

Այդ վավերագրում պատմվում է, որ Արնուվանդասը նվաճել է Իսուվա (Արածանիի ստորին ավազան), Պախուվա (Դերսիմից մինչև Բյուրակնի լեռների արևելյան լանջերը ներառյալ), Մուխմա (նույն լեռների արևելյան և հարավային շրջաններ) և Կուլմախա (Եփրատի ոլորանից մինչև ակունքներ) երկրները:

Նա պայման է առաջարկում Ախիային, որ եթե այդ երկրներն ապստամբեն իստի պետության դեմ, ապա վերջինս

պարտավոր է ճշել նրանց ռադմական ընդվզումները: Խատիի թաղավորն ավելացնում է, «[Եթե] ձեր բերանը բաց[վում] և [ձեր] տոհմակիցին, ցեղակիցին [չեք սաստում, ապա կդառնաք թշնամի Խատիի թագավորի համար]»¹:

Բերված տեքստը վկայում է, որ թվարկված երկրների բնակչությունը Ադի երկրի առաջնորդի ցեղակիցներն են: Ուրեմն Ազին (ձորոխի ավազան) և դրանք միևնույն էթնոսն են ներկայացրել: Սակայն միևնույն ժամանակ ըստ վավերագրի վկայության Իսուռա, Պախուվա, Կումախա և Օուխմա երկրների Առաջնորդներն Ադիի տիրակալի տոհմակիցներն են:

Կարծում ենք, որ այդ երկրների ղեկավարները սերված են եղել Ադիի արքայատոհմից: Այսինքն նրանք Հայասա թագավորության արքայազներ են, որոնց նախնիները նշանակվել են ղեկավարներ նշված երկրներում:

Այդպես է եղել նաև Խեթական Հին թագավորության ժամանակաշրջանում /մ.թ.ա. XVI դ./: Դրա վերջին տիրակալ Տելեպինուսը իր մի վարերազրում պատմում է Խեթական Հին թագավորության ժամանակաշրջանում տիրած յոթ թագավորների և նրանց կատարած գործերի մասին սկսած Լաբարնասից մինչև իր ժամանակը:²

Խեթական պետությունը ստեղծվել է Լաբարնասի կողմից, որի անունը դարձել է տիտղոս նրան հաջորդող բոլոր տիրակալների համար: Լաբարնասի մասին նշված փաստաթղթում գրված է, որ նրա որդիները, եղբայրները, տոհմը, ցեղը և բանակը միասնական էին: Դրա պատժառուվ էլ նա հաջող նվաճումներ է կատարել և Խատիի համար ծովերն է դարձրել սահման (նկատի ունի Սև և Միջերկրական ծովերը): Լաբարնասի որդիներն էին ղեկավարում Խատիի Խուպխնա, Տուվանուվա, Նենասա, Լանդա, Մալարա, Պարսուխանդա, Լուսնա և այլ երկրներում:³

Պարզ է դառնում, որ Լաբարնասն իր որդիներին է հանձնել նշված նահանգները:

Այս բոլորը հուշում է, որ Հայասայի առաջին տիրակալ Մարիան նույնպես, որի անունը դարձել է տիտղոս նրան հա-

¹ Keilschrifturkunden aus Boghazköi (=KUB), Berlin, 1920-1986, I-XXX, XXIII, 1, 11, 36-41.

² Keilschrifttexte aus Bogazköi (=KBO), Leipzig, 1921-1980, I-XX, III, 1, 1, 142 + 11, 1-41.

³ KBO III, 1, 1, 1-10.

ջորդող բոլոր թագավորների համար⁴, իր որդիներին նշանակել է նախարար Իսուվա, Պախուվա, Մուխմա, Կումախա /բարձր/ նահանգներում, որպեսզի իր թագավորությունը միասնական և ուժեղ դարձնի:

Բնական է, որ այդ նախարարների ժառանգները հաջորդականությամբ պետք է իշխելիս լինեին նշված վարչական միավորներում: Ժամանակի ընթացքում նրանցից ամեն մեկն իր որդիներին պետք է դարձներ գավառապետեր: Դրա մասին վկայում են մ.թ.ա. XIII դարի ասուրական արձանագրությունները:

Հայասա թագավորությունը նաուի տիրակալ Թուդխա-լիյաս IV-ի ժամանակ /մ.թ.ա. 1234-1211թթ./ ընդգրկում էր Հայկական Տավրոս լեռների, Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև ընկած տարածքները:

Նրան ժամանակակից Ասորեստանի արքա Թուքուլթի-Նինուրտա I-ը մ.թ.ա. 1233 թ. ձեռնարկում է արշավանք դեպի Հայկական լեռնաշխարհ: Այդ առիթով նա իր վավերագրերում նշում է, որ Նաիրի 43 թագավորներ իրենց միասնական զորքով դուրս են եկել իր դեմ⁵: Վերջինիս հիշատակած Նաիրի երկրները ըստ նրա սեպագիր արձանագրությունների ընձեռած տվյալները նույնպես գտնվել են Հայկական Տավրոսի, Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև: Դա հաստատում է, որ խեթա-կան սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված Հայասա երկիրը Թուքուլթի-Նինուրտա I-ը վկայում է Նաիրի անունով: Վերջինս ասուրերեն բառ է և նշանակում է «լեռնային երկիր»: Կարծում ենք, որ նշված տարածաշրջանի Իսուվա, Պախուվա, Կումախա, Մուխմա և Ազի երկրների առաջնորդները իրենց որդիներին դարձրել են գավառապետեր: Եվ դրանց բոլորին, որոնք սերված էին Հայասայի արքայատոհմից, Ասորեստանի տիրակալը համարում է թագավորներ:

Որոշ մասնագետներ, նկատի ունենալով, որ Նաիրին աշխարհագրական անուն է, կարծում են, թե այն չի կարող փոխարինել Հայասային: Այդ դեպքում ինչպես է լինում, որ աս-

⁴ Хачатрян В.Н., Мария-титул хайасских царей, Древний восток, N 5, Е., 1988, с. 57-62.

⁵ Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (АВИИУ), Вестник древней истории, Москва, 1951, N 2,3,4, текст N 6.

⁶ Хачатрян В. Н., Хайаса и Наири, ЛՂԳ., Ե., 1973, N11, էջ 37-47:

սուրական թագավորները հետագայում այդ Նաիրի տերմինով կոչել են նաև Ուրարտուն, վերին Տիգրիսի արևմտյան ավազանի Լիթ-Ջամանի (Դիյարբեքիրի շրջան), Խուբուշկիա (Վանա լճի հարավ-արևմտյան ավազան) երկրները: Դիչ չեն փաստերը, երբ աշխարհագրական անունը փոխարինում է էթնիկ տերմինին և հակառակը:

Ինչ վերաբերում է Նաիրիի տվյալ դեպքում հոգնակի թվով կիրառությանը, ապա այն հիշեցնում է խեթական տեքստերում հաճախակի հանդիպող Խատի թագավորության անունը, որը շատ դեպքերում հանդես է գալիս հոգնակի ձևով: Դա ցույց է տալիս, թե նրա կազմի մեջ մտել են մի շարք նահանգներ ու գավառներ:

Վերը նշված մեր տեսակետն այն մասին, թե Թուբուլթի-Նինուրտա I-ի հիշատակած Նաիրի երկրների 43 թագավորները ներկայացնում են Հայաստյի տիրակալին և նրա տոհմից սերված նահանգապետերին ու գավառապետերին, հաստատվում է նաև Մովսես Խորենացուն հասած տվյալներով: Վերջինիս հաղորդումների համաձայն Հայոց առաջնորդ Հայկ նահապետի ախոյանը Ասորեստանի տիրակալ Ներբովթն էր Բելը: Նա առաջինն էր իր նախորդների մեջ, որը մուտք է գործել արշավանքով հայկական լեռնաշխարհի խորքերը: Ասուրական արձանագրությունների տեղեկությունների համաձայն Թուբուլթի-Նինուրտա I-ն է եղել առաջին մուտք գործողը Արածանի դեպի ավազան: Նրա անունը ասուր. նշանակում է «հզոր Նինուրտա», որը և հայ պատմիչի աշխատության մեջ ներկայացված է Ներբովթ ձևով:

Մովսես Խորենացին Ներբովթի դեմ կռվի մասին գրում է, որ Հայկը հավաքում է իր որդիներին, թոռներին, քաջ աղեղնավորներին և դիմավորում Ներբովթի բանակին երկրից դուրս գալու ճանապարհին՝ Վանա լճի արևմտյան ափին: Դա իր հերթին հաստատում է մեր տեսակետը, որի համաձայն Նաիրի 43 թագավորները Հայկազունյաց տոհմից սերված այդ ժամանակի նահանգապետեր և գավառապետեր են եղել:

Հայոց արքայազններին նահանգներ ու գավառներ բաժանելու գործընթացը շարունակվել է նաև հետագա դարերի ընթացքում:

Մովսես Խորենացու հաղորդումների համաձայն Արմենակը իր եղբայր Մանավազին հանձնում է Հարթգավառը

¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I, ԺԱ:

(Արածանի դետի միջին ավազան), իսկ որդի Բագին տալիս է Բզնունիքը (Վանա լճի հյուսիսարևմտյան ափին առընթեր): Խոռին բաժին է ընկնում նույն լճից հյուսիս ընկած Խորխոռունիքը:

Արմենակը նախարարներ չի կարգում ոչ Մովսես, ոչ Բարձր Հայքում, ոչ Տայքում և ոչ էլ մնացած գավառներում, որտեղ արդեն վաղուց տիրում էին հայոց արքայազններ: Նա լրացման կարգով է իր եղբորը և որդիներին հանձնում նշված գավառները ավարտելով Հայաստանի արևմտյան շրջաններում վաղուց սկսված այդ գործընթացը:

Ինչպես գրում է Մովսես Խորենացին, Արմենակն այնուհետև իր տոհմով տեղափոխվում է Հայաստանի արևելյան տարածաշրջանը, բնակություն հաստատում Արադածոտն գավառում: Դա մեր թվագրմամբ տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 1085 թ.: Նրա որդի Արամայիսը կառուցում է Արմավիրը և դարձնում մայրաքաղաք: Վերջինս իր որդի Շարային հանձնում է Շիրակը: Արամայիսիսց հետո Արմավիրում իշխում է Ամասիան, որն իր որդիներ Ցոլակին և Փառխին հանձնում է Մասիսի հյուսիս-արևելյան փեշերի Փառախոտ և Ցոլակերտ բնակավայրերը: Նրա հաջորդը՝ Գեղամը, իր որդի Հարմային թողնելով Արմավիրում, գնում է Սևանա լճի ավազան, դառնում այնտեղ նախարար և գավառը կոչում է Դեղարքունիք⁹:

Եթե նշված գավառների բնակչությունը հայ չլիներ, խաղաղ ճանապարհով հնարավոր չէր լինի, որ հայ թագավորներն այդ տեղերում նախարարներ նշանակեին: Դա հաստատվում է նաև նրանով, որ Մովսես Խորենացու այդ առիթով հիշատակած Հայաստանի արևելյան հատվածի տեղանունները պարունակում են հայերենի արմատներ ու ածանցներ¹⁰:

Հայ պատմիչը գրում է, որ նշված գավառներն ու նահանգները կոչվել են այդ տեղերում նշանակված արքայազների անուններով¹¹:

Սակայն մեկ այլ առիթով նա նշում է, թե հայոց Վաղարշակ թագավորը, գտնելով Հայկի զարմից մարդիկ, նրանց

⁸ Նույն տեղում, ԺԲ:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Ե., 1998, էջ 102-105:

¹¹ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., I, ԺԲ:

համար ստեղծում է նախարարութիւններ, որոնց կոչում է այդ զավատների անուններով¹²:

Մովսէս Խորենացու վկայությամբ Գեղամը իր որդի Արսակին հանձնում է Սիսական նահանգը մինչև Երասխ գետը: Գեղամի թոռ Գառնիկը ժառանգում է Գառնին, որի սերունդներից մեկը՝ Վարուժը, ստանում է Վարաթնունիքը: Վազարձակի օրոք Շարայի սերունդներից Գուշարը նախարար է դառնում Գուգարքում, իսկ Սիսակից սերված Առանը՝ Արցախում:

Այս վկայութիւնները ցույց են տալիս, որ նախարարական տների ստեղծման գործընթացը երկար է տևել: Կարծում ենք, որ բոլոր արքայազններն են դարձել նախարարներ: Գատեղի է ունեցել Հնարավորութեան սահմաններում լավագույնների ընտրութեամբ:

Այժմ անդրադառնանք մեկ այլ կարևոր հարցի քննութեանը: Հին Հայաստանի նահանգներն ու գավառները նախքան Հայոց պետականութեան հանդես գալն անշուշտ ունեցել են իրենց տեղական իշխանները, որոնցով դրանք կառավարվել և պաշտպանվել են:

Կարելի է կարծել, որ այդ վարչական միավորներն արտաքին թշնամուց ավելի հուսալի կերպով պաշտպանվելու նպատակով կամովին են ընդունել Հայոց արքայատոհմի ներկայացուցիչներին որպես իրենց նախարարներ:

Սակայն ինչպես են դա հանդուրժել տեղի իշխանները: Ձէ որ դա բերում էր նրանց իրավունքների որոշակի սահմանափակումների:

Այդ հարցի պատասխանը մեզ տալիս են V դ. ավանդված Հայոց «Գահնամակ» և «Ջորանամակ» փաստաթղթերը¹³:

Գրանցից առաջինը՝ «Գահնամակ», իրենից ներկայացնում է Հայոց նախարարներ և նրանց նահանգների ու գավառների անունները: Օրինակ՝ Սյունյաց տեր, Արծրունյաց տեր, Ծոփաց տեր, Ռշտունյաց տեր, Կասպեից տեր և այլն: Նկատի ունենալով, որ Գահնամակ անունը (դրանք պարսկական արքունիքից սերված փաստաթղթեր են) նշանակում է «գահերի ցուցակ», պետք է եզրակացնել, թե դրանց տերերը նախարար-

¹² Նույն տեղում, II, Ը:

¹³ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987, էջ 280-283:

ները, սերված են Հայոց արքայական տոհմից: Այդ պատճառով էլ նրանց պաշտոնը թագավորական է համարվել:

Նման մի ցուցակ մենք հանգիպում ենք խեթական սեպագիր աղբյուրներում, որի հեղինակը Տելիպինոս թագավորն է: Այդ վավերագրում թվարկված են իստուսաս մայրաքաղաքի խեթական Հին թագավորության ժամանակ տիրած յոթ թագավորների և քսանվեց արքայազնների անուններ: Վերջին տեքստն ավարտվում է «ընդամենը 44 թագավոր» արտահայտությամբ: Տելիպինոսը, ինչպես երևում է տեքստից, նրանց բոլորի հիշատակին զոհեր է մատուցել:

Ստացվում է, որ խեթերը իստի պետության բոլոր նահանգներում ու գավառներում իշխող արքայազններին թագավոր են կոչել:

Ջորանամակում նույնպես թվարկված են Հայաստանի նույն նահանգներն ու գավառները, սակայն տեղ բառը այնտեղ փոխարինված է իշխան տերմինով: Օրինակ՝ Սյունյաց իշխան, Մոփաց իշխան, Ռշտունյաց իշխան, Վանանդացի իշխան, Գնունյաց իշխան և այլն:

Նշված է նաև ամեն մի իշխանի կողմից դուրս բերվելիք զինվորների քանակը: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ «Գահնամակում» և «Ջորանամակում» քիչ շեղումներով թվարկված են Հայաստանի նահանգներն ու գավառները, կարելի է եզրակացնել, թե Հայոց թագավորները նախարարներ նշանակելիս տեղերում թողել են իշխանական տներին՝ նրանց հատկացնելով միայն ռազմական գործը: Բնական է, որ վերջիններս պետք է ազատվեին հարկ ու տուրքից, ունենային իրենց կալվածքները, որոնց եկամուտներով պետք է կարողանային զորախմբեր պահել ու վարժեցնել հարկ եղած դեպքում արքունի բանակին միանալու համար: Իսկ նախարարները պետք է ստանձնեին ներքին գործերը, սահմանեին կարգ ու կանոն, զբաղվեին հարկ ու տուրքի գործերով և այլն:

Այսպիսով, Հին Հայաստանում պետականություն ստեղծվելուց սկսված ավելի քան երկու հազար տարի շարունակ Հայոց արքայատոհմը լեռնաշխարհի Հայաբնակ նահանգներն ու գավառները բաժանել է արքայազններին որպես նախարարություններ: Դա կատարվել է պետության միասնականությունը ապահովելու նպատակով:

¹⁴ КИВ, XI, 4,7,8,9,10,11.

VALERI KHACHATRYAN

Institute of History, NAS RA

THE PROBLEM OF THE STRUCTURE OF THE ANCIENT ARMENIAN STATEHOOD

Summary

The 3rd and 2nd millennia of the history of the countries of Western Asia were marked by the formation and development of the state systems in the Armenian Highland and Mesopotamia. This process was accelerated by the necessity of protection from the attacks of the neighbouring tribes. Therefore, it resulted in centralization of the political and economic power around the cities and towns which activated the emergence of the statehood.

The process of formation of the Armenian statehood is attested by the archaeological data, the Hittite and Assyrian and other cuneiform inscriptions and early medieval Armenian sources, particularly, "The History of Armenia" by Movses Khorenatsi.

According to the Hittite sources, the Armenian state formation, the Kingdom of *Haiaša* (the end of the 15th -13th centuries BC) included the territory of the basin of the Tchorokh River (reaching the shores of the Black Sea), the Upper Euphrates and the valley of Aratsani (the Eastern Euphrates). Later the Assyrian sources mention the country-name of *Haiaša* in the form of the country-name of *Nairi*.

The Armenian royal dynasty during centuries distributed the regions of the Armenian Highland among the progenies of the royal family forming princely houses. Movses Khorenatsi preserved the Armenian toponymics which testify that Armenians had been the natives of different regions of the Highland and they had their Armenian local princes. Therefore, in the course of time they accepted peacefully the rule of the representatives of the royal family, which resulted in the formation of the *nakharar* (princely)

system. The names of the Haikid generations mentioned by Movses Khorenatsi are identified with the names of the nakharar families.

According to the opinion of the article's author, all royal princes became nakharar-princes. It occurred through the election of the best ones and it is attested by the cuneiform sources of the period of the Kingdom of Urartu. Its royal princes were appointed in different regions of the Kingdom where their ancestors ruled since ancient times. Thus the whole structure of the ancient Armenian statehood system was based on the aboriginal kinship. This fact is reflected in "The History of Armenia" by Movses Khorenatsi.

The author of the article supposes that the administrative units which had been ruled by the local Armenian rulers accepted voluntarily the rule of the representatives of the Armenian royal family in order to protect more safely their land. This policy was aimed at the guaranteeing of the Armenian state's unity.